

В. І. Квітковський

Комплекси салтово-маяцької культури з багатшарового поселення Червоний Шлях-І на Харківщині

Багатшарове поселення Червоний Шлях-І розташоване в 1 км вниз по течії Сіверського Донця від с. Червоний Шлях Балаклійського району Харківської області. Воно займає невеликий (80 × 100 м) мис першої надзаплавної тераси правого берега річки. Пам'ятка була відкрита у 1988 р. та досліджувалася протягом 1988–1990 рр. експедицією Харківського державного університету під керівництвом Ю. В. Буйнова [1, с. 110]. Загальна розкопана площа на ній сягає понад 4000 кв. м. Пам'ятник являє собою багатшарове поселення з відкладеннями салтівської, бондарихінської, зрубною культур і ґрунтовий могильник з похованнями зрубною та мар'янівської культур [2, с. 4].

Матеріали з поселення та могильника, які відносяться до епохи бронзи, були опубліковані автором розкопок в ряді робіт [1, с. 110–119; 2, с. 4–13; 3, с. 91–92; 4, с. 5]. В той же час середньовічний матеріал залишається майже не висвітленим у науковій літературі. Лише в двох невеликих публікаціях О. О. Лаптев провів аналіз салтівського керамічного комплексу [5, с. 89–90; 6, с. 104–111]. До сьогодні є неопублікованими ранньосередньовічні житлові й господарські комплекси з поселення Червоний Шлях-І. Введення їх у науковий обіг і є основним завданням цієї роботи.

До періоду існування салтово-маяцької культури (СМК) відносяться вісім комплексів: залишки трьох жител, однієї будівлі господарського призначення й чотири ями (рис. 1), в одній з яких (яма 2) було знайдено поховання собаки [7, с. 14–16; 8, с. 9–10]. Майже всі середньовічні комплекси зосереджувалися в південно-західній частині зведеного розкопу¹, лише господарська будівля (яма 4) знаходилася осторонь, в його східному куті (рис. 1).

Житла

Житло 1² було досліджено в південно-західній частині розкопу, впритул із давнім яром, що перетинав розкоп майже з півдня на північ, із невеликим західним зміщенням (рис. 1). В плані котлован мав неправильну прямокутну форму і був витягнутий по лінії північ — південь. Його східна стіна мала довжину 650 см, західна — 560 см. Північна та південна стінки були паралельними та мали довжину 330 та 300 см відповідно (рис. 2: 1). Верхній край котловану знаходився на глибині 40 см від рівня сучасної денної поверхні (СДП). Підлога була розчищена на глибині 70 см від цього ж рівня. Таким чином, заглибленість у материк котловану склала 25–30 см. В північно-західному куті житла знаходилося невеличке тарілкоподібне вогнище у вигляді зольної плями,

¹ Розкопи 1, 2, 3.

² Нумерація комплексів відповідає звітній документації.

@ В. І. Квітковський, 2016

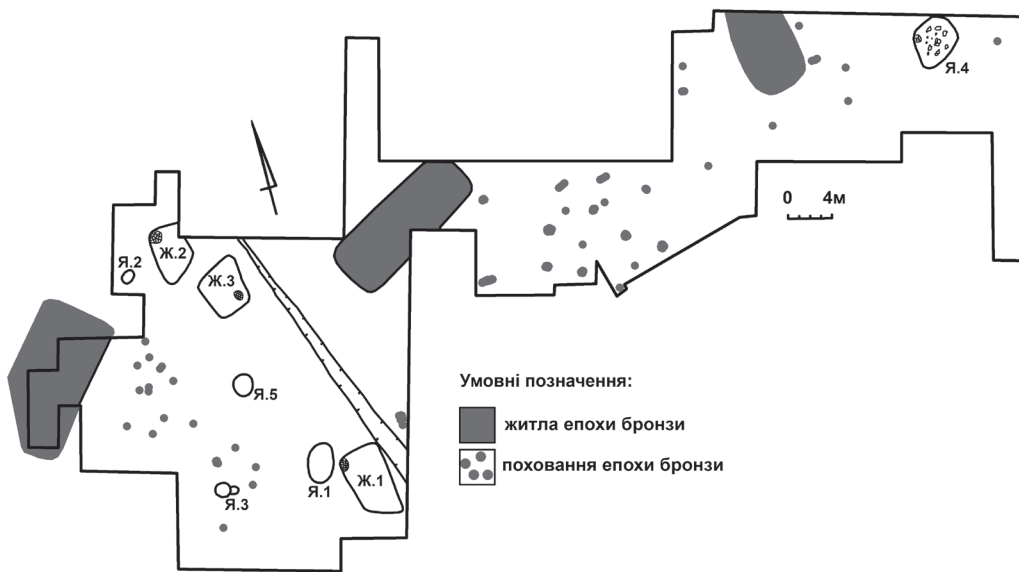

Рис. 1. План зведеного розкопу селища Червоний Шлях-I (розкопи 1, 2, 3).

За Ю. В. Буйновим, А. К. Дегтярем [8, рис. 3]

Fig. 1. Consolidated plan of pit from settlement Chervony Shlyakh-I (excavation pits 1, 2, 3).

By Y. Ujnov, A. Degtyar [8, fig. 3]

витагнутої зі сходу на захід (90 × 70 см). Воно було заглиблене у підлогу на 10 см. У вогнищі була знайдена невелика кількість дрібних фрагментів ліпних та гончарних горщиків та амфор.

В заповненні житла траплялася велика кількість фрагментів ліпних посудин, гончарних горщиків та невелика кількість фрагментів глеків різних розмірів. Тут же було знайдено три пряслиця зі стінок амфор та глека та один виріб із заліза незрозумілого призначення [7, с. 14].

Житло 2 розміщувалося в 1 м північніше від котловану житла 3 (рис. 1). Воно було досліджене майже повністю, окрім північно-східного кута, що втім не завадило розумінню об'єкта. В плані воно мало неправильну прямокутну форму й було орієнтоване по лінії північ — південь (рис. 2: 2). Довжина західної стінки — 430 см, східна — дещо коротша. Ширина житла по осі захід — схід складала 350 см. Підлога була розчищена на глибині 95–100 см від рівня СДП. В північно-західному куті житла розташовувалась майже кругла піч (100–110 см в діаметрі), складена зі шматків червоного пісковика різного розміру. Її розвал займав весь кут й половину котловану та простежувався з глибини 40 см від СДП (рівня виявлення плями котловану). Піч була складена на невеликому, висотою 10 см материковому останці овальної форми. Її черинь був викладений із тонких плит пісковика, стінки складені з крупних шматків, проміжки між якими закладалися більш дрібним камінням. Гирло печі виходило на південний схід. Висота печі складала близько 60–65 см. В її заповненні знайдено невелику кількість фрагментів амфор, ліпної та гончарної посуду.

В заповненні котловану знайдено велику кількість фрагментів амфор, глеків, ліпних й гончарних горщиків [7, с. 15–16].

Житло 3 розташовувалося в 16 м північніше (з невеликим зміщенням на захід) від житла 1, поблизу згаданого вище яру (рис. 1). В плані воно мало трапецієподібну форму. Довгою віссю воно орієнтоване по лінії північ — південь (рис. 2: 3). Довжина північної стіни — 400 см, південної — 300 см, західної — 350 см, східної — 450 см. Підлога була розчищена на глибині 70–75 см. В південно-східному куті житла, в 50–

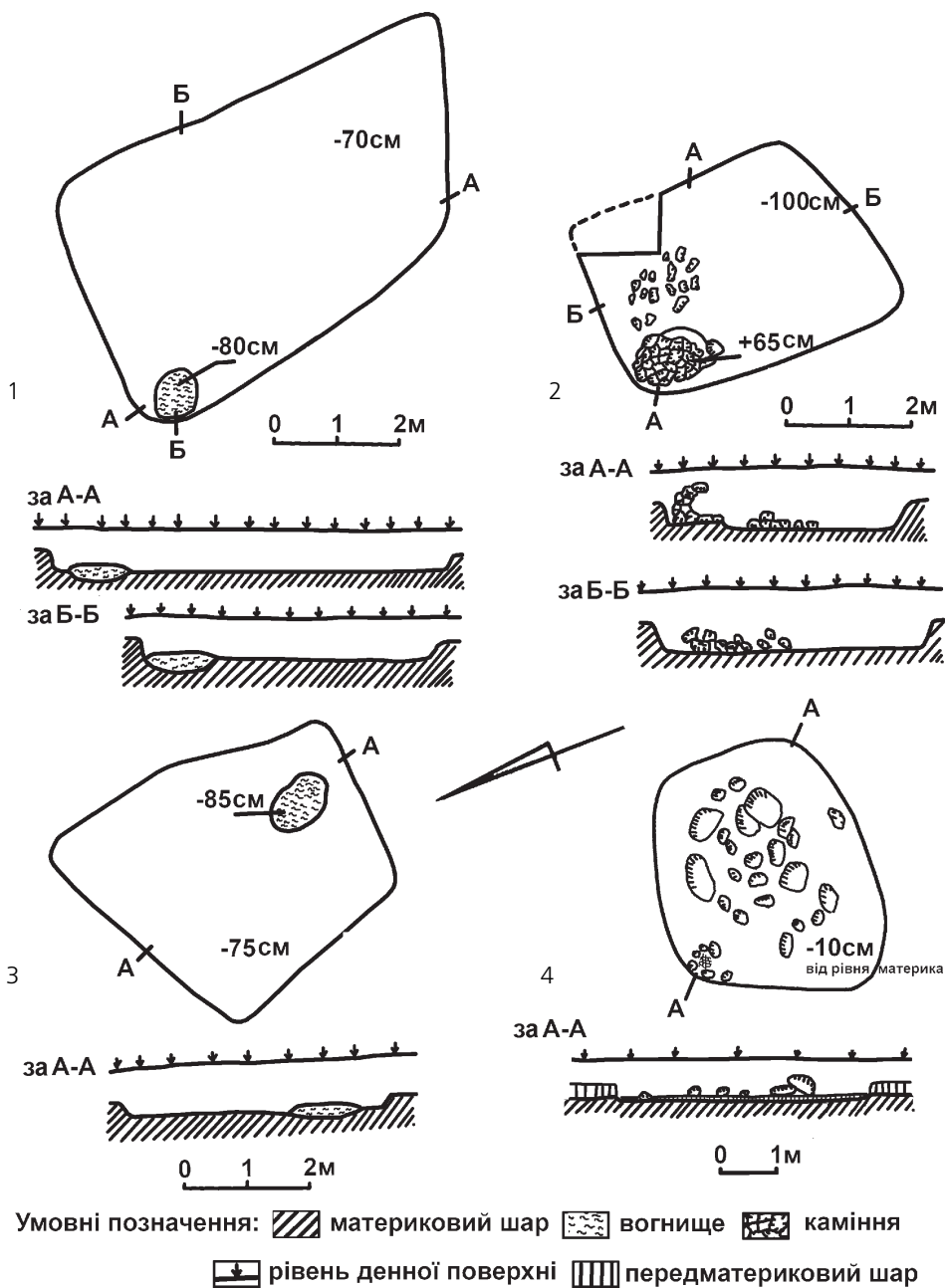

Рис. 2. Середньовічні житла та господарська будівля селища Червоний Шлях-І.

За Ю. В. Буйновим, А. К. Дегтярем [7, табл. XXV, 7; 8, рис. 32]:

1 – план та розрізи житла 1; 2 – план та розрізи житла 2; 3 – план та розріз житла 3; 4 – план та розріз господарської будівлі (яма 4)

Fig. 2. Medieval dwellings and household building of settlement Chervony Shlyakh-I.

By Y. Bujnov, A. Degtyar [7, tabl. XXV, 7; 8, fig. 32]:

1 – plan and sections of dwelling 1; 2 – plan and sections of dwelling 2; 3 – plan and section of dwelling 3; 4 – plan and section of household building (pit 4)

60 см від південної й східної стінок, розміщувалося тарілкоподібне вогнище овальної форми (100 × 50–55 см), орієнтоване по лінії північний захід — південний схід. Заглибленість його від рівня підлоги склала 10 см.

В заповненні котловану житла знайдена велика кількість фрагментів ліпних та гончарних горщиків, амфор. Між східною стіною котловану й вогнищем, на глибині 60 см від СДП, розчищений розвал кухонної гончарної посудини [7, с. 14215].

Всі описані вище житла є заглибленими в ґрунт. Їх котловани мають неправильну прямокутну та трапецієподібну форму¹. Площа котлованів коливається від 14 до 18,5 кв. м, що відповідає середнім розмірам жител з інших пам'яток лісостепової зони [10, с. 50; 11, с. 49; 12, с. 111]. Всі вони були орієнтовані по вісі північ — південь та розміщуються по одній лінії північний захід — південний схід, вздовж давнього яру (рис. 1). Таке розміщення жител та спільна орієнтація котлованів² може свідчити про структурованість розміщення будівель на поселенні. За нашими спостереженнями, на інших пам'ятниках регіону, в салтівському домобудуванні, не існує якоїсь переважаної орієнтації котлованів будівель. Однак іноді в межах виділених на місцевості частин поселень (окремі дюни або тераси) спостерігається спільна орієнтація жител та ознаки планування їх розміщення [12, с. 116; 13, с. 70–71].

Стіни будівель Червоного Шляху були зведені за допомогою якоїсь безстовпової конструкції, можливо, зрубної³.

Ще однією важливою характеристикою жител є опалювальні пристрої. В житлах 1 та 3 вони були представлені відкритими тарілкоподібними вогнищами, які є найбільш поширеним типом пристроїв для обігріву як в степовій, так і в лісостеповій зонах розповсюдження СМК [16, с. 52; 17, с. 45].

Особливу увагу привертає до себе опалювальний пристрій житла 2 — майже кругла в плані піч-кам'янка на материковому останці.

В цілому, печі-кам'янки є доволі розповсюдженим типом опалювального пристрою в житлах СМК [16, с. 52–53; 17, с. 47–48]. Разом з тим у цьому випадку незвичною для салтівської культури є ціла низка рис: округла форма печі, її розміщення на материковому останці та викладка череню кам'яними плитами.

Прямі аналогії печі з Червоного Шляху із поєднанням всіх трьох зазначених ознак автору невідомі. Разом з тим на деяких пам'ятниках СМК досліджені об'єкти зі схожими конструктивними елементами.

Географічно найближчим опалювальним пристроєм з подібними рисами є піч-кам'янка з житла Чугуївського городища. В ній поєднуються розміщення пристрою на підвищенні відносно рівня підлоги та черинь, вимощений кам'яними плитами пісковик [18, с. 272]. На відміну від печі з Червоного Шляху тут у якості підвищення був використаний не материковий останець, а штучне вимощення із культурного шару. Піч мала прямокутну форму та дві паливні камери [18, с. 274]. Відзначимо, що зведення печей на штучних чи природних підвищеннях практикувалось й на інших пам'ятниках регіону [12, с. 105; 19, с. 87; 20, с. 277], але в усіх цих випадках печі були глиняні чи комбіновані (глиняно-кам'яні).

Печі-кам'янки круглої форми були досліджені у двох житлах (№ 8, 13) на території Сидорівського городища в Середній течії Сіверського Дінця [21, с. 276, рис. 3:

¹ Відзначимо, що котловани жител із формою «неправильного» прямокутника (рідше квадрата) часто зустрічаються на лісостепових пам'ятниках СМК [10, с. 49, рис. 31; 11, с. 44, рис. 2, а; 12, с. 107–108, рис. 6, 7 та ін.]. В той же час котловани саме трапецієподібної форми відомі лише на Нетайлівському селищі [9, с. 55–56].

² Незначні відмінності в орієнтації котлованів можна пояснити їх побудовою у різну пору року.

³ Питання про те, як зводилися стіни в безстовпових котлованах салтівських жител, досі є дискусійним. Дослідники висловлювали різні думки з цієї проблеми [10, с. 45; 11, с. 49–50; 14, с. 59; 15, с. 451–453].

3; фото 8]. Там же, у житлі 23, зустрічається і вимощення череню фрагментами жорен та керамічних посудин [21, с. 276]. Печі овальної форми відомі й на пам'ятниках Степового Подонців'я [22, с. 60].

Окрім салтово-маяцьких пам'ятників, подібні технічні рішення, під час побудови печей-кам'янок використовувалися й на ранньослов'янських пам'ятниках типу сахновки. Так, на поселенні Середнього Подніпров'я Луг-І була досліджена овальна у плані кам'янка, а в цілій низці печей черінь був викладений кам'яними плитами [23, с. 25]. Цілком ймовірно, що поява подібної печі-кам'янки на досліджуваному поселенні могла бути пов'язана із контактами носіїв салтово-маяцької культури із слов'янами.

На користь перебування слов'ян на поселенні Червоний Шлях-І, окрім схожості елементів домобудівництва, говорить і присутність серед керамічного матеріалу селища фрагментів сковорідок, дисків та біконічних глеків [5, с. 90, рис. 2: 7–9], їм притаманих.

Ранньослов'янські речі трапляються й на інших салтівських поселеннях регіону, в тому числі і в закритих комплексах, зокрема на селищі П'ятиницьке-І [13, с. 71].

Відзначимо, що найближчим від поселення Червоний Шлях-І пам'ятником сахновського типу є селище Суха Гомільша, яке розташоване в 24 км вище по течії Сіверського Дінця. Там були досліджені два житла, які М. В. Любічев відніс до сахновського періоду існування селища. На долівці та в заповненні цих жител були знайдені разом салтівські та слов'янські керамічні матеріали, що є свідомством контактів носіїв зазначених культур. Така ж картина спостерігається і на інших сахновських поселеннях регіону Верхньої течії Сіверського Дінця — Введенці та Соколово [24, с. 17–18]. Дослідник датує існування комплексів сахновського типу на території Верхнього Подніпров'я кінцем VII—VIII ст. [24, с. 16–17].

Господарські комплекси

Окрім жител на поселенні Червоний Шлях-І, була розкопана одна будівля господарського призначення. Вона розміщувалась осторонь від скупчення середньовічних комплексів, в східній частині розкопу (рис. 1).

У звітній документації комплекс отримав назву «яма 4». В материк він був врізаний лише на 10 см. В плані мав трапецієподібну форму та був орієнтований стінами по сторонах світу із невеликим зміщенням на захід (рис. 2: 4). Північна стіна мала довжину 335 см, південна — 420 см, західна — 300 см, а східна — 230 см. Кути котловану були закруглені. На підлозі були розкидані великі та дрібні шматки пісковика, між якими траплялися уламки ліпної та гончарної кераміки салтово-маяцької культури та середньовічних амфор. Деяке каміння мало сліди перебування у вогні [8, с. 10].

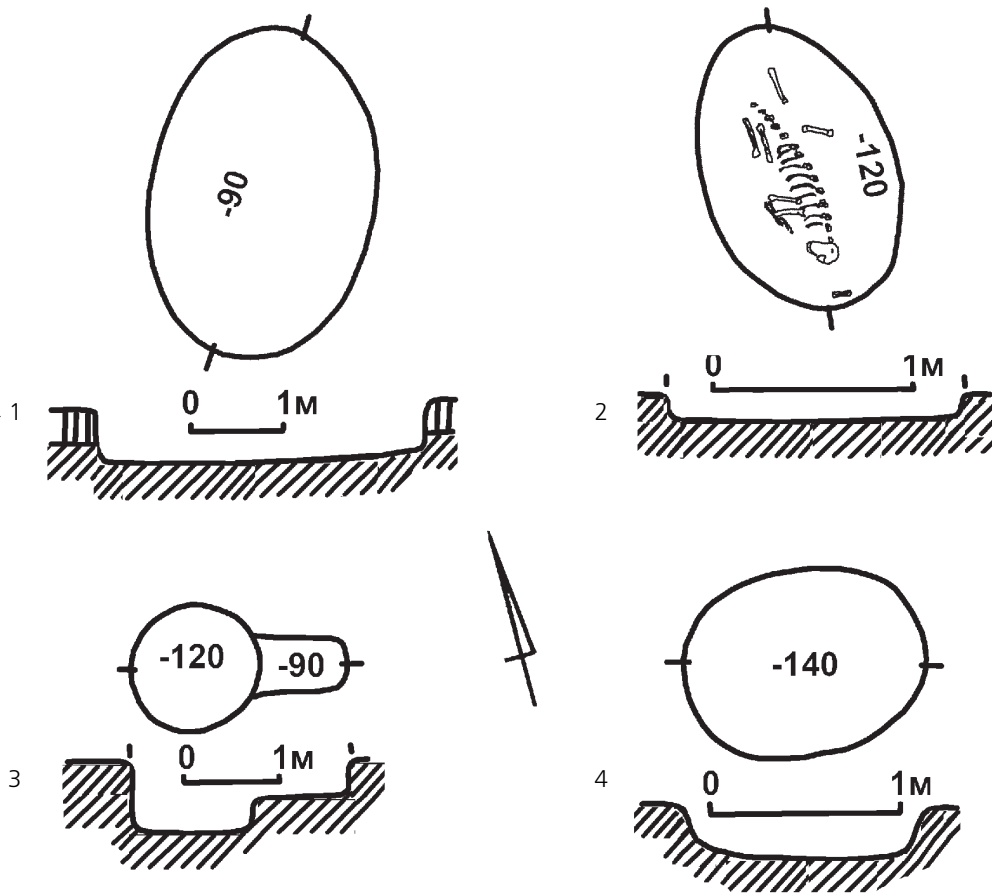
Будівля була зведена у схожих із житлами будівельних традиціях — орієнтація стін за сторонами світу, їх безстовпова конструкція, трапецієподібний котлован. Але на відміну від житлових комплексів яма 4 була менше заглиблена в материк, мала меншу площу, закруглені кути, а також не мала опалювального пристрою.

Призначення цієї будівлі за наявних матеріалів визначити неможливо.

Ями

Яма 1 знаходилася майже впритул до північно-західного кута житла 1 (рис. 1). В плані вона мала овальну форму розмірами 330 × 230 см та була орієнтована по лінії північний схід — південний захід (рис. 3: 1). Дно врізалось в материк на глибину 15 см. Загальна глибина комплексу склала 90 см. В її заповненні траплялися дрібні фрагменти ліпною та гончарного посуду салтівської культури [8, с. 9].

Яма 3 мала круглу форму, діаметр 130 см та прямокутну приступку довжиною 90 см та шириною 50 см, яка примикала до ями зі східного боку. Дно ями розчищено на глибині 120 см від СДП, а дно приступки на глибині 90 см (рис. 3: 2). В її заповненні траплялися дрібні фрагменти салтівської кераміки [8, с. 10].

материковий шар
 передматериковий шар

Рис. 3. Середньовічні господарські ями селища Червоний Шлях-І. За Ю. В. Буйновим, [8, рис. 32–33]: 1 – план та розріз ями 1; 2 – план та розріз ями 2; 3 – план та розріз ями 3; 4 – план та розріз ями 5

Fig. 3. Medieval household pits of settlement Chervony Shlyakh-I. By Y. Bujnov [8, fig. 32–33]: 1 – plan and section of pit 1; 2 – plan and section of pit 2; 3 – plan and section of pit 3; 4 – plan and section of pit 5

Цей комплекс, напевно, функціонував у якості невеликого льоху.

Яма 5 в плані була овальної форми із розмірами 120 × 100 см. Дно розчищено на глибині 140 см від СДП (рис. 3: 3). В заповненні знайдено п'ять уламків гончарної салтівської кераміки.

Всі описані ями мають широкі аналогії на всіх салтівських поселеннях, розкопаних більш-менш значною площею.

Серед інших господарських комплексів привертає до себе увагу яма 2, яка містила поховання собаки. Вона розміщувалася поблизу житла 2, в західній частині розкопу (рис. 1). Це була яма овальної форми, розмірами 140 × 90 см зорієнтована по лінії північ — південь. Дно її було розчищено на глибині 120 см від СДП (в материк врізана на 15 см). На підлозі знаходився скелет собаки, повернутий головою на південь (рис. 3, 4). Тварина лежала на животі з підігнутими в різні боки лапами. В заповненні були виявлені фрагменти салтівської гончарної кераміки [8, с. 9–10].

Подібні поховання собак відомі на різних поселеннях салтово-маяцької культури: городище Саркел, селища П'ятницьке-І, Нижній Бішкін, Сухогомільшанське, Маяки, Богородицьке, у хутора Шпенгарєв [25, с. 7]. Більшість подібних поховань, як і в нашому випадку, були зроблені в круглих або овальних ямах [25, с. 8].

Судити про призначення комплексів із похованнями собак доволі складно. Можна припустити, що це жертвні поховання, пов'язані з культурною практикою. Вони засвідчують велике значення собаки у салтівських племен. Так, ця тварина вважалася священною у тюркських народів, а у праболгар існував її культ [26, с. 28].

Складним, але водночас і дуже важливим питанням є час існування вищеописаних житлових та господарських комплексів. Якихось особливих речей, за якими можна було б датувати поселення, тут знайдено не було. Масовий матеріал (кераміка, знаряддя праці), виявлений на поселенні, як правило, датується широкими рамками існування салтово-маяцької культури — VIII—X ст. Разом з тим наявність на селищі ранньослов'янських матеріалів дає підстави припустити, що його заснування припадає на початковий етап існування культури, тобто на VIII ст.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що досліджені на багатощаровому селищі Червоний Шлях-І середньовічні комплекси доповнюють наші знання про домобудівні та культурні традиції салтівського населення Верхнього Подонців'я. Виявлені на поселенні ранньослов'янські речі разом з подібними матеріалами з інших пам'яток регіону дають змогу говорити про присутність слов'ян на ранніх салтівських поселеннях, до яких, на наш погляд, слід відносити і Червоний Шлях-І.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Грунтовой могильник позднего бронзового века Червоний Шлях-1 в бассейне Северского Донца // ВХУ. Історія. — 2005. — № 701. — Вип. 37.
2. Буйнов Ю. В. Поселення бондарихінської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // ВХУ. Історія. — 2003. — № 594. — Вип. 35.
3. Буйнов Ю. В. Грунтовой могильник срубной культуры у с. Червоний Шлях на Харківщині // Історія і археологія Слободської України. — Х., 1992.
4. Буйнов Ю. В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // ВХУ. Історія. — 2000. — № 485. — Вип. 32.
5. Лаптев А. Средневековый керамический комплекс селища Червоний Шлях // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали V Міжнарод. студ. наук. археологічної конф. 14–16 квітня 2006 р. — Чернігів, 2006.
6. Лаптев А. А. Сквородки и крышки в раннесредневековом керамическом комплексе верхнеднепровских поселений Мартовое-6 и Червоний Шлях-1 // Харьковский археологический сборник. — Х., 2008. — Вип. 3.
7. Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Отчет о работе Северско-Донецкой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1988/60.
8. Буйнов Ю. В. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской области за 1990 год // НА ІА НАНУ. — 1990/272.
9. Чернигова Н. В. Материалы к характеристике Верхнесалтовского археологического комплекса VIII—X вв. (селище у с. Нетайловка) // ВХУ. Історія. — 1998. — № 413. — Вип. 30.
10. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII—X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. — М., 1987. — Вип. 2.
11. Колода В. В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. — 2000. — № 4.
12. Квитковський В. І. Жилища селища салтово-маяцької культури Коробови Хутора // Степи Європи в епоху середньовіччя. — Донецьк, 2012. — Т. 9.
13. Квитковський В. І. Раннесредневековые жилища селища Пятницкое-І // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Х., 2013.
14. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 142.

15. *Квитковский В. И.* К вопросу о конструкциях стен в жилищах салтово-маяцкой культуры Лесостепного Подонцовья // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2014. — Вып. 6.
16. *Красильникова Л. И.* Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі Степового Подонців'я // Археологія. — 2003. — № 2.
17. *Квитковский В. И.* Отопительные сооружения на поселениях салтовской культуры в лесостепной зоне бассейна Северского Донца // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2009. — Вып. 1.
18. *Свистун Г. Е.* Раннесредневековые жилища на Чугуевском городище (по материалам исследований 2006 и 2007 годов) // Древности, 2009: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Вып. 8.
19. *Пархоменко О. В.* Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985.
20. *Михеев В. К., Дяченко О. Г.* Дослідження ранньосередньовічного поселення поблизу с. Суха Гомольша // Археологічні дослідження в Україні 1969 року. — К., 1972. — Вип. 4.
21. *Кравченко Э. Е.* Постройки археологического комплекса у с. Сидорово (среднее течение Северского Донца) // Археологический альманах. — Донецк, 2011. — № 25.
22. *Красильников К. И.* Население Степного Подонцовья в хазарское время // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2009. — Вып. 1.
23. *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
24. *Любичев М. В.* Памятники типа сахновки на Северском Донце // ВХУ. Історія. — 2002. — № 566. — Вип. 34.
25. *Костылева А.* Комплексы с захоронениями собак на памятниках салтово-маяцкой культуры // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса, 2013 — Вип. 5.
26. *Михеев В. К.* Подонье в составе Хазарского каганата — Х., 1985.

Резюме

Квитковский В. И. Комплексы салтово-маяцкой культуры з багатощарового поселення Червоний Шлях-І на Харківщині

Багатощарове поселення Червоний Шлях-І містить відкладення салтівської, бондарихінської, зрубної культур і ґрунтовий могильник із похованнями зрубної і Мар'янівській культур.

До періоду існування салтівсько-маяцкої культури відносяться вісім комплексів — три житла, одна господарська будівля та чотири ями.

В житлі 2 була виявлена піч-кам'янка, риси якої зближують її з обігрівальними приладами ранньослов'янських пам'яток типу Сахнівки, що може свідчити про слов'яно-салтівські контакти в рамках поселення. На це вказують і керамічні матеріали селища — фрагменти сковорідок, дисків і біконічних судин.

Серед господарських комплексів виділяється овальна яма 2 з культовим похованням собаки.

Ключові слова: Салтівська культура; поселення; житла; господарські будівлі; слов'яни; поховання собаки.

Резюме

Квитковский В. И. Комплексы салтово-маяцкой культуры с многослойного поселения Червоний Шлях-І на Харківщині

Многослойное поселение Червоний Шлях-І содержит отложения салтовской, бондарихинской, срубной культур и ґрунтовый могильник с погребениями срубной и марьяновской культур.

К периоду существования салтово-маяцкой культуры относится восемь комплексов — три жилища, одна хозяйственная постройка и четыре ямы.

В жилище 2 была обнаружена печь-каменка, черты которой сближают ее с обогревательными устройствами раннеславянских памятников типа Сахновки, что может свидетельствовать о славяно-салтовский контактах в рамках поселения. На это указывают и керамические материалы селища — фрагменты сковородок, дисков и биконических сосудов.

Среди хозяйственных комплексов выделяется овальная яма 2 с культовым захоронением собаки.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура; поселение; жилища; хозяйственные постройки; славяне; погребение собаки.

Summary

V. Kvitkovskiy. Saltovo-Mayatsk Assemblages from Multilayered Settlement Chervony Shlyakh-I in Kharkiv Region

Multilayered settlement Chervony Shlyakh-I contains the layers of Saltov, Bondarikhinskaia, Timber-grave archaeological cultures and the soil burial ground with Timber-grave and Marianovskaya burials.

There have been examined 8 assemblages that belong to Saltovo-Mayatsk culture — 3 dwellings, 1 household building and 4 pits.

There has been explored a stone hearth in the dwelling №2. Its peculiarities make it look like the heated constructions of Early Slavonic sites of “Sakhnovka” type. This may be indicative of Slavonic and Soltov contacts within the settlement. Some pottery artifacts of the settlement — pieces of pans, disks and biconic vessels — have highlighted it.

Among the household building it is necessary to mark the oval pit №2 with a cultic burial of a dog.

Key words: Saltovo-Mayatsk, settlement, dwelling, household buildings, Slavs, dog burial.

